

Vətən mövzusu XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan səhnəsində

Mələhat Ağayeva

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: melahet-agayeva@mail.ru

XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan teatrlarında vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq mövzusunda əsərlər tamaşaya qoyulmağa başladı. Bu əsərlər dramaturgiyamızı zənginləşdirdiyi kimi, səhnəyə qoyularaq geniş tamaşaçı rəğbəti qazanmış, Azərbaycan teatr sənətinin inkişafında, həmçinin müasir Azərbaycan tamaşaçısının zövqünün formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli sənətkarlarından olan İlyas Əfəndiyev "Hökmdar və qızı" tarixi pyesini 1990-cı il yanvarın 20-də Bakıda qəfildən gülləbaran edilmiş şəhidlərimizin unudulmaz xatirəsinə ithaf etmişdi. XVIII əsrin xronikası əks olunan faciədə tariximizin daha ağırlı bir mərhələsi – torpaqlarımızın parçalanması fonunda milli qürur hissi qabardılırdı.

Azərbaycan Akademik Milli Dram Teatrının səhnəsində 25 dekabr 1996-cı ildə ilk tamaşası göstərilən "Hökmdar və qızı" tarixi dramı ilə teatr həmin ildən həm açılışını, həm də bağlanışını bu əsərlə reallaşdırırdı. 2000-ci il oktyabr ayının 11-də 128-ci teatr mövsümünə başlayan Akademik Teatrın kollektivi tamaşaçılara mövsümün ilk tamaşası kimi yenə də "Hökmdar və qızı" tamaşasını nümayiş etdirdi.

Quruluşçu rejissor Mərahim Fərzəlibəyovun böyük zəhməti sayəsində ərsəyə gələn tarixi pyes yenə də uğurlu səhnə təcəssümünü tapdı. Tamaşada xanlıqlar dövründə torpaqlarımızın parçalanmasının səbəbləri, xəyanətkar və satqın qüvvələrin iç üzünü açılmaqla, XVIII əsrlə bu günümüz arasında bir körpü salınır.

"Hökmdar və qızı" tarixi pyesi xalqımızda vətənpərvərlik, müstəqillik, milli azadlıq hissiyyatlarını beyinlərə həkk edir və gənclərimizi bu istiqamətdə tərbiyələndirir. Azərbaycan tarixinin ən ağır çağlarında kiçik xanlıqlara parçalanan xalqımızı yadelli basqınlardan daha çox daxili çəkişmələr əldən salırdı. Müstəqillik iddiasında olan xanlar dörd yandan gələn xarici təhlükələrə qarşı birləşmək əvəzinə, kor bir siyasətlə bir-birini didişdirirdilər.

Qarabağ xanlığı üçün təhlükə həm cənubdan, həm də şimaldan idi. Cənubdan Qacar sülaləsinin nümayəndəsi Şuşanı ələ keçirmək istəyirdi. O, ilk dəfə 1795-ci ildə xeyli müddət Şuşanı mühasirədə saxlasa da, məğlub olur. 1797-ci ildə Şuşa işğal edilir. Həmin vaxt öz ailəsi ilə Balakənə qaçan İbrahim xan Ağa Məhəmməd şah Qacar öldürüldükdən sonra Şuşaya qayıdır. Bu dövrlərdə isə rus işğalları başlayır. Azərbaycan xanlıqları birləşə bilmədiyi üçün bütövlükdə ölkənin bölüşdürülməsi qaçılmaz idi. İbrahim xan ruslara qarşı

müqavimətin istənilən nəticəni verməyəcəyini görüb 1805-ci ildə Sisyavovla bağladığı müqaviləyə görə imperiya tabeliyini qəbul etdi. Bu, böyük tarixi səhv idi. Belə ki, bir il sonra İbrahim xan qətlə yetirilir. I və II Rusiya-İran müharibələri nəticəsində Azərbaycanın şimal torpaqları ruslar tərəfindən işğala məruz qaldı.

İbrahim xan torpaqlarımızı rusların əsarətindən qurtarmaq üçün Azərbaycan xanlıqlarını birləşdirməyə çalışır, amma məqsədinə çatə bilmirdi. Çünki İbrahim xan da istəyirdi şah olsun, Kəlbəli xan, Cavad xan, Quba xanı Fətəli xan da, Şəki xanı da şahlıq istəyirdilər. Ancaq bunlar bir yerdə olsaydılar, yığılıb bir şah seçib ona itaət etsəydilər, bu faciədən, bəlkə də, xilas olmaq mümkün idi.

Rejissor Mərahim Fərzəlibəyov istedadlı aktyorları seçərək vahid bir ansambl yaratmağa müvəffəq olmuşdu. Xalq artisti Əliabbas Qədirov Qarabağ hakimi İbrahim xanın, onun timsalında isə bütün Azərbaycanın başına gələn faciənin böyüklüyünü təmkinlə açdı. "Şah İsmayıl Xətəinin əkdüyü toxumları göyərtmək istəyən" İbrahim xan doğma övladı Ağabəyim ağanı Fətəli şahə baş hərəm kimi verib onunla qohum olmaq, Azərbaycan xanlıqlarını birləşdirib, vahid Azərbaycan dövləti yaratmaq istəyirdi.

Tamaşada Ağabəyim ağa obrazını Əməkdar artist Bəsti Cəfərova yaradırdı. B.Cəfərova Ağabəyim ağanın taleyindəki talatümləri, ağrı ilə duyğularının tüğyan edib qarşılaşdığı səhnələri ölçü hissini itirmədən, incəliklə birləşdirib tamaşaçılara çatdırırdı.

Vanya Koxa (Xalq artisti Səyavuş Aslan), Axund Mirmöhşün ağa (Xalq artisti Həsən Məmmədov), Cavad xan (Əməkdar artist Bürçəli Əsgərov), Kəlbəli xan (Əməkdar artist Məcnun Hacıbəyov), Tubu xanım (Əməkdar artist Səfura İbrahimova), Məhəmməd xan (Şahin Cəbrayilov), Saday bəy (Sabir Məmmədov) – ayrı-ayrılıqda özünəməxsus istedad sahibi olan bu sənətkarların oyunu əsərin verdiyi sərrast material əsasında bir-birini uğurla tamamlayırdı. Aktyorlar müəllifin verdiyi ideyaları gözəl duyaraq, özlərinin həyəcanı, kədəri və sarsıntıları kimi oynayırdılar. Onlara "oynayırdılar" sözü yaraşmır, məhz yaradırdılar.

Tamaşanın uğurunu təmin edən faktlardan biri də əsərə verilən bədii tərtibətdir. Rəssam İsmayıl Əsədovğunun quruluşu, Azərbaycan xanlıqlarının faciəsini xəritə ilə ürək şəklində verməsi və o ürəyə saplanan düşmən qılıncı müəllif qayəsini açan tapıntıdır. Əsərə yeni musiqi yazılmayıb, Polad Bülbüloğlunun və Vasif Adıgözəlovun əsərlərindən, həmçinin xalq musiqisindən məharətlə istifadə olu-

nub. Təkcə bunu qeyd etmək lazımdır ki, tamaşaya məşğul aktyorların heç birinə oynadıqları obrazların dövrünü, həyat tərzini, ictimai mövqeyini əks etdirən və onların fərdi ölçülərinə uyğun gələn xüsusi paltar biçilməmiş, bütün rekvizit 20-25 il ondan əvvəlki tamaşalar münasibətilə tikilən nimdaş libaslar arasından "seçilmiş", böyüdülmüş, yaxud qiçildilmişdi. Məlum maddi səbəblər üzündən tamaşaya xüsusi musiqi də sifariş edilməyib.

Eyvaz Əliyev 13 oktyabr 2000-ci ildə dövrü mətbuatda çap olunan məqaləsində yazırdı: "Hökmdar və qızı" tamaşası ideya və mündəricə baxımından çox aktual bir tamaşadır... Tamaşadan bu gün üçün aktual səslənən mühüm bir nəticə çıxır, həmişə hökmdarların, ixtiyar sahiblərinin səhvlərinin, xəyanətlərinin bəlasını xalq, xalqın igid oğulları çəkir" (3).

Bəxtiyar Vahabzadənin "Dar ağacı" tarixi faciəsində dramaturq hökmdar və xalq probleminə toxunaraq İslam dininin Şərqdə yayılması tarixindən mövzu alır. Əsərin ilk tamaşası 2000-ci il dekabrın 9-da Azərbaycan Akademik Milli Dram Teatrının səhnəsində göstərildi. Müstəqillik illərində tamaşaya qoyulmuş "Dar ağacı" Babək mövzusunun yenidən, daha təfərrüatlı işləməyə imkan verdi. Xüsusən burada Aqşinlə bağlı süjetin geniş açılması pyesin ideyasında nəzərdə tutulmuş mühüm məqamlardandır. İslam dininin Azərbaycanda bərqərarı yolunda mübarizə aparan Aqşin öz istəyinə çatır. Babək edam edildikdən sonra Aqşin xilafətin Azərbaycanda valisi elan edilir. Bu pilləyə qalxmaq, hökmdar olmaq üçün Aqşin hər şeydən keçir – anasından, qardaşından, doğmalarından, əzizlərindən, xalqından və torpağından. Verdiyi bu qurbanların əvəzində Aqşin aldanaraq, xilafətin əlində oyunağa çevrilir. Xəyanətinin haqqı kimi bəxşiş aldığı valilik, əslində, ona heç bir səlahiyyət vermir, adı hökmdar olsa da, özü xilafətin köləsinə çevrilir.

Tamaşanın quruluşçu rejissoru Ağakəşi Kazimov "Dar ağacı"nda müəllif fikrinə dəstək olaraq, konkret tarixi şəraitdə insan xarakterlərinin gücü, haqiqəti, ehtiraslı çarpışmalarını yaradıcılığına məxsus monumentalıqla səhnəyə gətirə bilmişdir. Rejissor səhnənin dərinliyində qurulmuş dar ağacı və əzəmətlə dayanmış Babəklə tamaşanın sonunda səhnə önündəki dar ağacı və onun altındakı xələtlə Aqşin arasında ki tarixi haqiqətləri canlı səhnələr və xarakterlər vasitəsilə göstərməyə nail olmuşdu. Hər zaman aktual olan bu mövzunun ədibin görümündə özünəməxsus çalarlarla ərsəyə gəldiyini vurğulayan rejissor A.Kazimov tamaşa haqqında öz təəssüratını belə bölüşürdü: "Xəyanətin sonu heçdir. Aqşin öz mənliliyini sübut etmək üçün millətinə, torpağına xəyanət elədi. Onların yadelli işğalçıların tapdağına çevrilməsinə razı oldu. Sonunu gördünüz. Aqşini elə satıldığı ərəblər dar ağacından asdılar. Ərəblər sözü, əslində, burada şərtidir. Ona görə də əsərin əksər hissəsində bu sözü yadelli ilə əvəz etmişik" (1).

Dövrü mətbuatda "Dar ağacı" barədə yazılan məqalələrdən tamaşanın müsbət ictimai rəy doğurduğu aydınlaşır. Bu məqalələrdə rejissor

A.Kazimovun əməyi xüsusən yüksək qiymətləndirilirdi: "Görkəmli sənətcimiz, Xalq artisti Ağakəşi Kazimov vətənpərvərliklə satqınlıq macərəsini çoxsəsli orkestr dirijorluğu ilə elə möhkəm vəhdətdə birləşdirə bilmişdir ki, tamaşaçı ağır həyəcan yükü daşdıqdan sonra zalı nikbinliklə tərk edir və onda belə inam yaranır ki, hər bir xəyanətin, xalqa hər bir pisiyin sonu vardır. Cümlə xəyanətlərə bəis iblislər məhvə məhkumdur" (2).

Əlbəttə, bu nailiyyətdə tamaşanın musiqisini yazan Cavanşir Quliyevin də payı vardır. Bəstəkar hadisələri gah özünəməxsus bayatı bəmində, gah da heyratı uralığına uyar dalğalarda gəzdirir. Doğrudur, kütləvi səhnələrdəki xalq musiqisinin üstünlüyü saray səhnələrindəki musiqilərdən daha çox diqqəti çəkir. Ümumiyyətlə, tamaşanın musiqisində vətənpərvərlik, obrazların daxili aləmini açma bilən incəliklər tamaşanın daha da maraqlı alınmasına xidmət edirdi.

Rəssam İsmayıl Məmmədovun tərtibatında uçulub dağılan Xürrəmi qalası ilə Aqşinin dəbdəbəli sarayı, xürrəmilərin nimdaş geyimi ilə dəbdəbəli, zər-xara içində olan saray geyimi dövrün ruhuna uyğun seçilmişdi. Süjetin inkişafında əsas düyün nöqtəsi olan "dar ağacı" adicə dar ağacı olmaqdan daha çox müəllif qayəsini çatdırmaq üçün özünün lal, sakit, dinməz vəziyyətində belə haqqı nahaqdan, xəyanəti sədaqətdən məharətlə seçən bir meyardır. Dar ağacı həm də etiraf simvoluna çevrilir. Hər kəs öz əməli, öz vicdanı qarşısında hesabat verməlidir.

Tamaşanın əsas qəhrəmanı Aqşindir. Kamal Xudaverdiyevin ifasında Aqşin xəyanətkar, sonunda xəyanətlərinə görə özünə dar ağacını layiq bilən insan, övladını atan, onun taleyi ilə maraqlanmayan rəzil bir ata, sonda ürəyində övlad məhəbbəti alovlanan, övlad təəssübü çəkən bir insan, doğma anasının arzularına xilaf çıxan bir sərkərdə, sonda "ana haqqı Tanrı haqqıdır" deyən bir insandır. Aqşin obrazının daxili təzadlarını yaşamaq Kamal Xudaverdiyevdən böyük sənətkarlıq tələb edirdi. K.Xudaverdiyev yadellilərdən əhsən qazanmaq üçün öz xalqına düşmən kəsilən bir bədbəxtədən "ruhən dirilib, cismən ölən" bir insan obrazına qədər dəyişməni, təkamülü tamaşanın gözü qarşısında canlandırmalıydı. O bilir ki, Aqşini yalnız bir

çalarda, xəyanətkar-qanıçan zalim rolunda oynamaq olmaz. Aktyorun bacarıqlı ifasında, səhnədə heç bir qılınc vurmaya belə, tamaşaçı onu sərkərdə kimi qəbul edir. Bunu aktyor öz məğrur duruşu, jest və mimikalrı, təmkinli hərəkətləri ilə dikta edə bilər. Aqşin sırası insan olmadığı kimi, onun faciəsi də şəxsi faciə deyil. Bu faciənin kökü xalqın taleyindən keçir, məşəqqətlərdən keçib durulan mənəvi simasını təcəssüm etdirirdi.

Xalq artisti Zərnigar Ağakəşiyevanın ifasında Ana obrazı qürurlu, əzəmətli, qeyrətli, zəhmətkeş, xalq təəssübünü çəkən, elin adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşan mərd Azərbaycan qadınıdır. Əsərdə təsvir olunan Ana obrazı dünyanın bütün analarının ən bədbəxtidir. Xalq arasında "Babək anası" deyə çağırılan Ana, eyni zamanda, xalqın qanını içən şahın da anasıdır. Ana bir-birinə düşmən mövqedə duran müsəlman və atəşpərəst, nankor övladla namuslu övladın anasıdır. Bu ana öz ölən oğlunun intiqamını öldürən oğlundan istəyir. Z.Ağakəşiyeva müəllif və rejissorun müasir Azərbaycan gerçəkliyinə münasibətini obrazın üzərinə düşən tarixi məsuliyyəti ustalıqla tamaşaçıya çatdırmaqla ifadə edirdi.

Tamaşada xalq təmsil edən obrazlardan biri də Çilğindir. Mətin, dönməz bir qız olan Çilğinin dərin və mənalı sözləri, ağıllı mühakimələri, mübarizəsi və ən başlıcası, mənəvi-əxlaqi mükəmməlliyi Azərbaycan qadınının tipik obrazını canlandırır. Çilğın obrazının xarakteri sanki bu surətin adında da öz təcəssümünü tapır. Xalq artisti Maleykə Əsədovanın təqdimatında Çilğın ruhunda düzlük, halallıq, ülvilik, əyilməzlik xüsusiyyətlərini daşıyan bir xalq qızıdır.

Babəkin hiçqırtıları ilə bitən tamaşadan alınan qənaət bu idi ki, tarix xəyanətlərlə müşayiət olunsun da, bu, heç zaman bağışlanmır. Hadisələrin fonunda Babəkin teyfinin tamaşaya müdaxiləsi əsərin ideya və məzmununun düzgün qavranılmasına hesablanmışdı. Eyni bir vətənin azadlığına və müqəddəratına münasibətdə iki qan qardaşının taleyi eyni bir finala – dar ağacına gətirib çıxarır. Xalqın,

müqəddəs ocağın naminə canından keçib, ölümü üstün tutan, tutduğu yoldan dönməyən Babək ölməzdir. Onun ölümü mənəvi ölüm deyil, fiziki ölümdür, onun ideallarını yaşadan bir ölümdür. Babək ruhu xalqın qoluna qüvvət, azadlıq mübarizəsinə təpər verirdi. Əli Nurun təqdimatında tamaşaçının tarix və ədəbiyyat kitablarından tanıdığı Babək səhnədə möhtəşəmliyi ilə canlanırdı. Aktyorun məğrur duruşu, səs tembrı, baxışları Azərbaycanın qəhrəman oğluna səhnədə əsl abidə idi.

"Dar ağacı" tamaşasında iştirak edən digər istedadlı aktyorların – Əməkdar artist İlham Əsgarovun (Sabutay), Rafiq Əzimovun (İbn Tahir), Hacı İsmayılovun və Valeh Kərimovun (İbn Zeyd), Elxan Ağahüseynoğlunun (İbn Süheyl), Kazım Həsənquliyevin (Altay), Məcnun Hacıbəyovun (Ağsaqqal), Samir Qulamovun (Gözetçi) da hadisələrin gərgin dramatik inkişafında və təbii həllində əməyi az olmamışdı. Tənqid tamaşadakı aktyor ifasından razı qaldığını bildirərək yazırdı: "Aqşin - Kamal Xudaverdiyev, Ana - Zərnigar Ağakəşiyeva, Çilğın - Maleykə Əsədova, insafən bütün aktyorlar öz rollarında elə sərrast, coşğun, xəyanət və sədaqət müstəvisində gerçəklik nümayiş etdirirlər ki, zaldakıları da bu ovqat çulğalayır" (2).

Təbii ki, tamaşada xırda qüsurlar da nəzərə çarpırdı. Firuz Mustafə "Mədəniyyət" qəzetində çap olunan məqaləsində yazır: "Tamaşada hələ cıllanmamış bəzi ştrixlər də yox deyildir. Mənə elə gəlir ki, ayrı-ayrı personajların dialoqları arasında (məsələn, Aqşin - K.Xudaverdiyev və İbn Tahir - Rafiq Əzimov) pauza uzundur. Aqşinin son monoloqunda millət istilahına istinad edilir, halbuki, millət anlayışı daha sonrakı dövrün – kapitalizmin məhsuludur" (4).

Azərbaycan teatrlarında səhnəyə qoyulan tarixi mövzulu pyeslərin səhnə həlli teatrlarımıza yeni qəhrəmanlıq, mübarizə ruhu ilə nəfəs alan tamaşalar bəxş etmiş və Azərbaycan xalqını qələbəyə səsləmişdi.

Ədəbiyyat:

1. Atababa İ. Şəxsiyyətin bütövlüyü. Ədəbiyyat qəzeti. 11 avqust 2000, № 32 (3209).
2. Əlibəyov C. Bəxtiyar Vahabzadənin "Dar ağacı". "Ədəbiyyat" qəzeti. 5 yanvar 2001, № 2 (3230).
3. Əliyev E. "Nə qədər ki torpaqlarımız azad edilməyib Hökmdar və qızı" döyüşəcək". "Ekspress" qəzeti. 13 oktyabr 2000-ci il. №38 (3042).
4. Firuz M. "Dar ağacı" ilə üz-üzə. "Mədəniyyət" qəzeti. Dekabr 2000, № 23 (2000).

Резюме

В статье говорится о сценическом решении исторических драм "Повелитель и его дочь" (11.11.2000) И.Эфендиева, "Виселица" (09.12.2000) Б.Вагабзаде на сцене Азербайджанского Академического Национального Драматического Театра.

Ключевые слова: патриотизм, героизм, драматург, режиссёр, актёр.

Summary

In the article there is spoken about stage solution of historical Azerbaijan State Academic Drama Theatre "Sovereign and his daughter" (11.11.2000) by I.Afandiyev, "The gilbet" (09.12.2000) by B.Vahabzadeh. In the performances given special attention to the patriotic, heroic, bellicosity characters, also analyzed the director's works, composer's songs and artistic design.

Key words: patriotism, heroism, playwright, producer, actor.